

Е.Қ. Сейтқазы¹, А.А. Мәуленов²

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹erke_kaznu@mail.ru, ²almas.maulenov@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-1388-8542, ²0000-0002-2467-1218

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ МИФТІК, МИФОПОЭТИКАЛЫҚ ҮЛГІЛЕРДІҢ АРҒЫ ТҮРКІ МИФТЕРМЕН ҮНДЕСТІГІ

Аңдатпа. Жамбыл Жабаев – қазақ руханиятын адамзаттық ақыл-ой кеңістігімен жалғастырған ұлы тұлға. Қазақ әдебиеттану ғылымында Жамбыл шығармашылығы біршама зерттеліп, шығармалары әр кезеңдерде жинақ түрінде шығарылғанымен, ғылыми тұрғыдан әлі де тереңдей қарастыратын тұстары да жетерлік. Бұл мақалада Жамбыл дүниетанымындағы сөздің киелілігі жайындағы мифтік түсінік көрінісі бүкіл шығармашылығының арқауына айналған Сүйінбай батасына табыну әрекеті арқылы ашылады. Мақаладағы зерттеу нысанына алынған «Сұраншы батыр», «Өтеген батыр» сияқты талданатын Жамбылдың поэмаларындағы мифтік, мифопоэтикалық үлгілердің арғы түркі мифтермен үндестігі арнайы сөз болмаған мәселе. Сондықтан «Сұраншы батыр», «Өтеген батыр», «Көрұғлы» дастандарындағы мифтік ұғымдардың мифопоэтикалық болмысын арнайы қарастыру арқылы Жамбыл Жабаевтың ел қорғаны болған батырлардың бейнесін дәріптеуде көне замандардан келе жатқан мифтік жасампаз тұлғалармен сабақтастыратындығы айқындалды. Мақалада Өтеген батыр тумысындағы ершеліктің көне мифтік мәні «ерекше туу» мотивімен сабақтас алынып, оның еуропалық таным-түсініктерден айырмашылығына назар аударылады. Ерекше болмысты ел қорғаушының өз жұртына жайлы қоныс іздеу оқиғасындағы «Жерұйық» мекенді іздеу сарыны Асанқайғының «Жерұйықты іздеу мотивімен» және сол тұстағы қазақтың қоғамдық-әлеуметтік даму жағдайларымен сабақтастықта қарастырылады. Реалды тарихи тұлғаны бейнелеудегі көне заманғы мифтік образдар мен мифопоэтикалық өлшемдердің көркемдік мағынасына, семантикасына ғылыми талдау жүргізіледі. Өтеген батырдың айдаһармен кездесуі, айдаһарды әбжыландар құрсауынан құтқаруындағы «жылан-тотем» ұғымындағы мифтік түсініктердің жыр поэтикасындағы мәні мен образ жасаудағы көркемдік сипаты талданады. Сондай-ақ, «Көрұғлы» дастанындағы «көрде туу» мотивінің көне заманғы жанның өлмейтіндігі туралы, екі дүниенің арақатысы, батырдың ерекше туылуы сияқты мифтік ұғымдармен байланысы ғылыми тұрғыдан жан-жақты қарастырылады. Батырға көмекші мифтік образдар қатарындағы Ғайыперен образының түркілік, исламдық танымдағы сипаты сараланатындығы жайлы ғылыми зерделеулер алғаш рет тұжырымдалады. Екі ғасыр өмір кешкен Жамбыл Жабаевтың бойындағы ақындық, жыраулық, жыршылық талантының өзінде көне түркілік эпикалық дәстүрдің бөлекше болмысы оның көне заманмен кейінгі заман аралығындағы жалғастырушы ретіндегі тұлғасын айқындайды. Тілдік қолданыстардағы метафоралар мен ауыстырулардың да көне наным-сенімдік сипаты сараланды.

Кілт сөздер: миф, мифопоэтика, поэма, дастан, жерұйық, мотив, жырау.

Е.К. Сейтқазы¹, А.А. Мәуленов²

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹erke_kaznu@mail.ru, ²almas.maulenov@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-1388-8542, ²0000-0002-2467-1218

Соответствие мифо-мифопоэтическим моделям в стихах Жамбыла Джабаева с другими тюркскими мифами

Аннотация. Жамбыл Жабаев – великая личность, продолжившая казахскую духовность в странстве человеческого разума. В казахском литературоведении творчество Жамбыла изучено обшир-

но, хотя его произведения издавались в разных периодах в виде сборников, но в научном плане еще не достаточно изучены. Предметом исследования в статье является проблема созвучия мифических, мифопоэтических образов из анализируемых поэм великого жырау «Сураншы батыр», «Отеген батыр» с древнетюркскими мифами. Поэтому, специально рассматривая мифопоэтическую сущность мифических понятий в эпосах «Сураншы батыр», «Отеген батыр», «Коруглы», было установлено, что великий жырау в прославлении образа героев, ставших курганами страны, переплетается с мифическими созидательными личностями, восходящими к древним временам. В статье прослеживается древнейшее мифическое значение специфики в туземце Отеген батыра с мотивом «особого рождения», акцентируется внимание на его отличии от европейских познаний. Поиск места «Жерұйық» в истории поиска комфортного места для своих собратьев-защитников страны рассматривается в преемственности с «мотивом поиска Жерұйық» Асанкайгы и условиями общественно-социального развития казахов. Проводится научный анализ художественного значения, семантики древнейших мифических образов и мифопоэтических измерений в изображении реальной исторической личности. Анализируется значение мифических понятий в понятии «змея-тотем» и художественный характер в создании образа при встрече героя Отегена с драконом, спасении дракона от оброчей змей. Также научно всесторонне рассматривается связь мотива «родиться в могиле» в эпосе «Коруглы» с такими мифическими понятиями, как бессмертие древней современной души, водоворот двух миров, своеобразное рождение героя. Впервые были сформулированы научные исследования о характере образа Гайыперена в тюркском, исламском познании из ряда мифических образов, помогающих герою. Благодаря поэтическому, певческому таланту Жамбыла Жабаева, который прожил два столетия, самобытность древнетюркской эпической традиции определяет его личность как продолжателя с древнейших времен до более поздних времен. Также был проанализирован древний верующий характер метафор и замен в языковом использовании.

Ключевые слова: миф, мифопоэтика, поэма, эпос, жеруық, мотив, сказитель.

Y.K. Seitkazy¹, A.A. Maulenov²

^{1,2}*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹erke_kaznu@mail.ru, ²almas.maulenov@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-1388-8542, ²0000-0002-2467-1218

Harmony of mythical, mythopoetic patterns in Zhambyl Zhabayevs poems with ancient turkic myths

Abstract. Zhambyl Zhabayev is a great personality who continued Kazakh spirituality in the space of the human mind. In Kazakh literary studies, Zhambyl's work has been studied extensively, although his works were published in different periods in the form of collections, but they have not yet been sufficiently studied in scientific terms. The subject of the research in the article is the problem of the consonance of mythical, mythopoetic samples from the analyzed poems of the great Zhyrau «Suranshy Batyr», «Otegen Batyr» with ancient Turkic myths. Therefore, specially considering the mythopoetic essence of mythical concepts in the epics «Suranshy Batyr», «Otegen Batyr», «Korugly», it was found that the great zhyrau in glorifying the image of heroes who became the burial mounds of the country is intertwined with mythical creative personalities dating back to ancient times. The article traces the ancient mythical meaning of specificity in the native Otegen Batyr with the motif of «special birth», focuses on its difference from European knowledge. The search for a place «Zheruuyk» in the history of the search for a comfortable place for their fellow defenders of the country is considered in continuity with the «motive of the search for Zheruuyk» Asankaygy and the conditions of socio-social development of Kazakhs. A scientific analysis of the artistic meaning, semantics of the oldest mythical images and mythopoetic dimensions in the image of a real historical person is carried out. The author analyzes the meaning of mythical concepts in the concept of «snake-totem» and the artistic character in creating an image when the hero of Otegen meets a dragon, rescuing a dragon from the hoops of snakes. Also, the connection of the motive «to be born in the grave» in the epic «Korugly» with such mythical concepts as the immortality of the ancient modern soul, the whirlpool of two worlds, the peculiar birth of the hero is comprehensively examined. For the first time, scientific research was formulated on the character of the image of Gayperen in Turkic, Islamic knowledge from a number of mythical images that help the hero. Thanks to the poetic, singing talent of Zhambyl Zhabaev, who lived for two centuries, the originality of the ancient Turkic

epic tradition defines his personality as a continuator from ancient times to later times. The ancient religious character of metaphors and substitutions in language usage was also analyzed.

Keywords: myth, mythopoeics, poem, epic, zheruyyk, motif, storyteller.

1. Кіріспе

Уақыт легінде қоғамдық өзгерістер ауысқанымен, ұлттық руханиятымызда уақыт өлшеміне бағынбай, әр ұрпақ жадында қайта жаңғырып, жаңа ұрпақ кәдесіне жарарлық өмірлік ұлағат қалдырған шығармашылық тұлғалар аз емес. Солардың бірегейі, өзі де ғасыр жасап, ежелгі дәстүрлі қазақ қоғамының құндылықтар аясында туып-өсіп, түрлі тарихи кезеңдер арасындағы үзілмес байланыс іспетті ұлы міндетті атқарған Жамбыл Жабаев шығармашылығы. Жамбыл Жабаев мұрасын бүгінгі жаңарған Қазақстан мәдениетіндегі, әлем халықтарының мәдени құндылықтар тоғысындағы ғаламдану кезеңінде де ұрпақ, заман кәдесіне жарату рухани қажеттілік. Өйткені бір ғасырлық ғұмырында қазақтың басынан өткерген түрлі қайшылықты қоғамдық өзгерістерді көзімен көрген Жамбылдың мифтік ұғымдарға сүйенуінің астары терең. Ұлттық поэзиямыздағы мифопоэтикалық қолданыстар ғасырлардан жетіп, сана сүзгісінен өткен адамзаттық құндылықтармен шектесіп жатқан терең тамырлы рухани арна. Жамбыл Жабаев шығармашылығының көркемдік қуатының негізі ғасырлар бойына халықпен бірге жасасып келе жатқан көнеден тамыр тартатын–мифтер мен мифопоэтикалық көзқарастармен тығыз сабақтастықта екендігін ғылыми саралау осы мақалада мақсат етілді.

Жамбыл шығармашылығындағы мифтік, мифо-поэтикалық өлшемдер жайлы әңгіме болғанда ақынның XIX ғасырдағы көшпелі дала мәдениеті кезеңінде туылып, көшпелі дала тіршілігін кешіп, XX ғасыр басындағы қоғамдық-әлеуметтік өзгерістерді қабылдаудағы адами, шығармашылық ерекшелігі есте болуы керек.

Қазіргі заман адамының түсінігіндегі миф, әрине қиялдан туған әңгіме, Ал алғашқы қауым адамдарынан бастап, Жамбыл өмір сүрген кезеңдегі көнекөз қариялардың көпшілігі оны шындық деп ұққан. Жамбылдың өзі де бұл сенімнен тыс емес деуге болады. Мәселе Жамбылдың мифке қаншалықты сенетінінде емес, сол көне заманғы мифтік түсінік, мифтік уақыт, мифтік сана, мифтік образдарды заман шындығын ашудың кәдесіне жарата білген шеберлігінде.

Сондықтан, Жамбылдың миф жайындағы таным-түсінігін қазіргі заманғы әдебиеттану ғылымымен ғана түсіндіруге болмайды. Ертедегі таным-түсінік бүгінгі күнге дейінгі әдебиетімізге етене араласып, желі тартып келеді. Әр халықтың өзіндік мифтік танымы бар десек те, олар бір-бірімен жымдасып, ұқсас белгілерімен қатар, өзара байланыс та бар (Абилхамитқызы, 2022: 104). Сол себепті оны түрлі ғылымдар аясында кеңінен қарастыру қажет. Қазақ болмысындағы ежелден жалғасып келе жатқан түрлі көне ұғымдар іспетті мифті де Жамбылдың табиғи тұрғыдан түйсінуі отбасылық, әулеттік, әлеуметтік басты ұстаным ретінде Жамбыл бойына бала жасынан сіңген. Көне заманғы көзқарас өлшемі ретіндегі мифтік сенім, табиғат пен адамның бірлігі, туған отан мен ел қорғаған ерлердің эпикалық тұлғасын қалыптастыратын көркемдік өлшемдердің барлығын Жамбыл көшпелі дала мәдениетінің тағлымы арқылы таныды деуге болады. Ол көзқарастар көне түркілік қана емес, жалпыадамзаттық құндылықтар сипатында көрініс тапқан.

Ең алдымен, мифтік өлшемдер оның өз бойындағы ақындық, жыршылық, жыраулық қасиеттердің тоғысуында көрініс тапқандығын айтуға болады. Яғни көне түркілік ұғымда ақын мен жырау «ерекше жаратылысты жан», «тылсыммен тамырлас тұлға» дәрежесінде түсінілген. Бұл жайында академик ғалым С.А.Қасқабасовтың Жамбылдың ақындық, жыраулық, жыршылық үш қасиеті жайында: «Демек, үшеуі – сөз өнеріміздің ауызша түрінен жазбашаға қарай дамуындағы үш саты. Сол себепті бұл үш өнер бір кісінің бойынан табыла бермейді, ол тек ілуде бір, ұлы таланттарда ғана кездеседі» (Қасқабасов, 2011: 18) – дейтін тұжырымы терең тексеріп, арнайы қарастыратын мәселенің тақырбы.

Жамбыл өмір сүрген тұстағы сыртқы империялық пиғылдың құрсауы мен өз ішімізден шыққан бай-манаптың қазақтың қамын ойламай, мансап пен билікке таласып, елді отаршылармен қосылып, тонап, тоздыруы жаратылысы бөлек ақынның жанын тыныштандырмауы да заңды еді. Сондықтан осындай қысылтаяң тұстағы оның шығармаларында ежелден бергі халықтың азаттық, еркіндік, жерұйық мекен, ер үшін етігімен су кешкен батырлар жайындағы мифтер қайта жаңғырып, заманды сын тезіне алудың көркемдік құралына айналды. Бұл – Жамбыл шығармашылығының өн бойында көрініс тапты. Халық батырларының бейнесін бәрінен биік қойған Жамбылдың «Сұраншы батыр» дастанында:

Мейірімді туған Сұраншы

Елін сүйген жасынан,

Жетім менен жесірді

Атына артып көшірген,

Ерегіскен жауларын

Су құйғандай өшірген (Жамбыл шығармаларының академиялық 3 томдық толық жинағы. 2-т. 2021: 336), – деп сипатталады.

Ақынның кеңестік кезеңнің қарапайым еңбек адамын дәріптеп, бай мен кедейді теңестірген саясатына қуанышты көңілі: «Асан қайғы, Жиренше арман еткен өлгенше Жерұйық атты жер – осы», – дейтін өлең жолдарынан көрінеді. Мұнда мифтік уақыт пен реалды уақыттың арақатынасы арқылы жаңа заманға деген ақынның мол сенімі бар. Осындай сенімі Жамбылды кейінгі замандарда «кеңестік саясаттың» жыршысы болған» деген негізсіз сындарға да ұшыратқаны белгілі. Ал мифологиялық таным тұрғысынан алғанда, Жамбылдың шағын және эпикалық жырларында көп мадақталатын Сталинді мақтауындағы көне мифтік «патша-құдай» – деген түсінік жатыр. Бірақ бұл мәселе жалаң түрде талданып, ғылыми тұрғыдан терең қарастырылмағандықтан, көсемдерді мақтайтын саясаттың қолдаушысы ретінде бағаланған тұстары да болды. Тұлға мен қоғам арақатынасы жайында академик-фольклортанушы С.А.Қасқабасовтың «Түптеп келгенде, адам мемлекетке қызмет ету керек деген идея – большевиктердің жаңалығы емес еді. Тарихқа үңілсек, мемлекет алғаш пайда болып, қалыптаса бастаған шақта ең басты принцип, басты идея – этатикалық, яғни елге күшті мемлекет, күшті әмірші керек деген идея ұсынылып, мемлекеттік бір ғана ресми идеология жасалады да, күллі мәдениет, әдебиет, өнер соған жұмыс істейді, сөйтіп елдің патшасын, оның айналасын

мадақтап, жұртқа дәріптеп, қоғамдық ой-санаға сіңірумен шұғылданады. Қазіргі мемлекеттердің бәрі алғаш қалыптаса бастағанда солай болған және мұндай жағдай мемлекеттердің, қауымның жаңа тарихи бұрылыстары кезінде қайталанып тұрған» (Қасқабасов, 2014: 89) – дейтін дәйекті пікіріне сүйенсек, Жамбылдың партияны, кеңестік саясатты жырлауының мәнін жаңаша тану қажеттілігі туады. Ақын үшін жаңа қоғамның азаттық, теңдік жайындағы идеясы ерекше әсер етіп, ғасырлар бойғы қазақтың арман-аңсарымен астасып жатқан өзгеріс деп ұғынғандықтан ғана жырларына арқау еткен.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

Мақалада талдау негізіне Жамбыл Жабаевтың мифтік қолданыстары кеңінен көрінетін эпикалық шығармалары таңдалынып алынды. Олардың қатарында «Сұраншы батыр», «Өтеген батыр» дастанының бірнеше нұсқасы мен «Көрұғлы» дастаны алынды. Зерттеуде бұл туындылардың 2021 жылы шыққан соңғы мәтіндік басылымдары негізге алынып, басты зерттеу өзегіне мифтік көзқарастардың ақынның шығармашылығындағы мәніне жаңаша талдау жасалды.

Талдау барысында Жамбыл Жабаевтың поэмаларындағы мифтік ұғымдардың жырау таланты арқылы қайта трансформациялануына баса мән беріліп, заман қысымы мен қоғам әділетсіздіктерін сынау мен қарсылықтың көркемдік құралына айналдыра білгендігіне баса мән берілді. Көнеден күні бүгінге дейін Жамбыл шығармаларының маңыздылығы адамзаттық құндылықтарды дәріптеп, мифтік қолданыстарды символ, тұспал құралы ретінде пайдаланғандығы ашылды.

2.1 Зерттеу әдістері

Мақала тақырыбының ерекшелігіне сәйкес, Жамбыл жайында бұрын-соңды жазылған материалдарға сипаттамалық шолу жасай отырып, жырау дастандарының мәтіндерінің мифо-поэтикалық болмысына теориялық талдау әдістері басшылыққа алынды.

2.2 Материалдарға сипаттама

Жамбыл Жабаевтың эпикалық туындыларындағы көне түркілік мифтердің сипаты ең алдымен, ақынның «аруаққа», «рухқа» деген сенімінен көрінеді деуге болады. Ежелгі дала дәстүрінде аузымен құс тістеген шешен де, қол бастаған батыр да ең алдымен, өзіне дейінгі осы жолдан өткен, елге мәлім тұлғалардың алдын көріп, батасын алып, сынынан өтіп барып, елдің құрметіне бөленген. Бұл – бұлжымайтын қағида. Бала Жамбылдан дана Жамбылға дейінгі бүкіл өмір кезеңдеріндегі ақынның айнытпайтын алдаспаны – ол өз ұстазы атақты Сүйінбайдың ақ батасы болған. Сондықтан да қандай жырды бастаса да ең алдымен, Жамбыл Сүйінбай рухына сиынып барып бастайтын болған. Мұнда жанның мәңгілік өлмейтіндігі туралы көне мифтік дәуірдің алғашқы кезеңіндегі өлі мен тірінің аражігін ажыратпайтын көзқарастың дами келе көне түркілік аруақтар жайындағы ілімге ұласқан сипаты көрініс тапқан. Ал бата сөздің құдіретіне деген құрмет сөз магиясына сенетін адамзат санасының балаң шағының дүниетанымынан бастау алады. Ол – қазақ үшін күні бүгінге дейін бағалы. Сондықтан да Жамбыл шығармашылығындағы сөз киесіне, аруаққа, рухқа сену терең тамырлы заңдылық.

Сүйекемнің сүресі
Сөйлегенде, міне, осы (Ыбырайым, 2014: 67)

Бата берген Сүйінбай,
Жырдың тіккен туындай (Жабаев, 2008: 102)

Ежелгі көшпелі қазақ қоғамы Жамбыл Жабаев үшін туған жерінің тауы да тасы да тіпті желі де қасиетті әрі жанды құбылыс ретінде түсініледі. «Өтеген батыр» жырының бастауындағы бұл жырды өзінің қайдан үйренгендігін жырлайтын тұстағы «ескен желден», «заңғар тудан», «аққан судан үйрендім» – дейтін өлең жолдарындағы жер-су жайындағы алғашқы мифтік сана ұғымдарының метафоралық поэтикалық қолданыстарын жыршы қалың тыңдаушысын өзіне баураудың ұтымды әдісі ретінде қолдана білген.

Дастандағы мифтік танымнан пайда болған «қаһарманның ғажайып тууы» мотивіндегі Өтегеннің бөлек болмысты болып дүниеге келуінің бір белгісі – қос мүйізді болып туылуы жайынлағы мифтік ұғым.

Қасара біткен маңдайдан,
Жан еді қос мүйізді.
Бала жастан әлпештеп,
Баққан оны гiл кісі ед.
Қасара біткен қос мүйіз,
Батырлықтың белгісі ед.

Және жырдың екінші нұсқасында:

Сырымбет деген адамнан,
Туыпты бір ұл тамаша!
Түсі симас сенімге,
Мүйізі бар басында.
Айқасқан айдар кекілді

Сымбатты сұлу бір бала (Жабаев, 2008: 115) – деп, суреттеліп, эпикалық батырларша мадақталады.

Қазақ фольклорының хикаят жанрындағы Ескендір Зұлқарнайын есімімен байланысты айтылатын аңыз-эпсаналарда оны «қос мүйізді» дейтін ұғым қараңғы мен жарықты, жердің үсті мен астын бірдей билеген билеуші ретінде ұғынылған. Оның негізі «Қисса-сүл әнбияда» жатқандығын және «Талмуд» пен «Библияда» және Құран мен басқа да мұсылман кітаптарында кең тарағаны дәлелденген. Көп жағдайда қос мүйізділік өте қатал, аяусыз мінез иесі ретінде көрініс тапқан. Ал Жамбыл жырында ол ерекше тумыстың, бөлекше батырлықтың белгісі ретінде дәріптеледі. Әлемдік мифологияда елдің ерекше адамдарының (тайпа көсемі, патша, бақсы т.б) ерекше болмыспен туылуы тотемдік түсініктермен байланыстырылады. Мысалы, есек құлақты, өгіз мүйізді, ұзын шашты т.б. Осындай ерекше магиялық қуат беріп

тұрған қасиеттерінен айрылса, олардың өміріне қауіп төнеді деген мифтік қиялдық элементтер халық санасында ғана емес, фольклордың бірқатар жанрларында сақталған. Оның өзі терең тексеретін мәселе. Себебі: өзінің ерекшелігін елден жасырып ұстау мен оның құпиялығын ашуға себепкер болғандарды жазалауға дейінгі оқиғалар жайлы әңгімелер көп сақталған. Бұған қазақ арасында кең таралған ерекше мүйізін көріп қойған шаштаразшыларды өлтірген Ескендір Зұлқарнайын туралы әңгімелер куә. Ал Жамбыл өз поэмасындағы кейіпкердің «мүйізді» болып туылуын суреттеуде бастапқы ізгілік бастауы, батырлық белгісі дейтін ұғымды ұстанған.

Фольклор мен әдебиеттегі кейіпкер бейнесінің түп-төркіні, даму жолдары жайында іргелі зерттеулер жетерлік. Мәселен, белгілі фольклортанушы ғалым Ш.Ыбыраев эпос кейіпкерлерінің шығу негізі мен қызметін ежелгі «мәдени қаһарман» бейнесімен байланыстырып, мәдени қаһарманды құдай ретінде санаудың уақыт өткен сайын көмескіленгендігін, бірақ оның бірқатар қасиеттерінің кейінгі кейіпкерлерде сақталғандығын айтады. Көне заманғы «мәдени қаһарманның» мәні бүкіл өмірді, әлемді жаратушы тұлға ретіндегі мифологиялық түсінікпен сипатталады.

«Батыр бейнесінің шығу төркіні фольклордағы ілкі ата немесе мәдени қаһарманнан тарайды. Себебі әлеуметтік топтар қоғамда анық жіктелмей тұрған кездің өзінде оның тұлғасы мифте кең тараған еді. Кейін бұл бейне сюжеттік құрылысы жағынан қаһармандық эпоспен тектес, соның бастау көзі саналатын батырлық ертегі мен көне эпосқа да ауысқаны даусыз. Әрине, мезгілдің, мифтік дәуірдің өзгеруіне қарай, әрі жанрлардың жіктелуі мен қалыптасу ерекшелігіне байланысты мәдени қаһарман бейнесі де таралып, өңделіп отырады (Ыбыраев, 1991: 85) – дейді Ш.Ыбыраев.

Жамбыл поэмаларының кейіпкерлері де мәдени қаһарман сияқты дүниені қайта жасау қасиетіне ие болмағанымен, соның адамзат үшін игілік іздеуші, адамзат өмірін сақтаушы, зиянды күштерге қарсы күрескер ретіндегі функциясын жалғастырған.

Жалпы шетелдік әдебиеттерде де батыр туралы мифтер мен аңыздар өте көп кездеседі. Шығармалары қазақ батырларының дүниеге келуі, соғысуы, елін, жерін қорғап, ерлік көрсетуі және халық жадында мәңгіге қалатындай аса ерлікпен қаза табуы сияқты оқиғалармен ұқсас болып келеді (Lasky, 1997: 4).

Жамбыл Жабаевтың талдау нысанына алынған «Өтеген батыр» дастаныныңдағы батырдың тумысы мен оның туған жұртына «жайлы мекен іздеу» сарыны оны эпикалық батырлармен туыстастырады. Ақ патшаның отаршылдық пиғылымен қоса коқан мен қырғыздың жаулығы мен жергілікті би-шонжарлардап зардап шеккен халықтың бейбіт, мамыражай өмір кешетін Жерұйық мекенді іздеуі заңдылық еді. Өйткені бұрынғы көшпелі дала өмірінің құрсауға ілініп, өрісінің тарылуының өзі халықтың өмірін қиындатты. Осы тұстағы Өтегеннің алыс сапарға шығуы ел үшін туған ердің ісі болып табылады. Негізі Өтеген Өтеғұлұлы – XVIII ғасырда қазақты сыртқы жаулардан қорғаған тарихи батыр. Өтегеннің ұзақ сапарында жолығатын Ғайып ерен де әу баста мифологиялық кейіпкер бейнесінде пайда болып, кейінгі мұсылмандық сеніммен ұласқан ізгілік, жақсылықтың жақтаушысы, мейірім мен шапағат символына айналған.

Өтеген батырдың қазаққа «жайлы қоныс» іздеу сарынының өзінде утофиялық мифтің ізі бар. Өйткені ол кезеңдегі кейіпкердің Қытай асып, Қазақстанның барлық

жерін аралап, қазаққа жайлы қоныс іздеп табуында мифтік шындық пен көркемдік шындық астасып жатыр.

Жыршының тіліндегі мифо-поэтикалық қолданыс арнайы, кеңінен талдауды қажет етеді. Себебі жырдың кіріспесінен бастап, оқиғаның дамуы, кейіпкер іс-әрекеті мен кейіпкерлер қарым-қатынасының аясында көптеген мысалдар табуға болады. Мәселен, «Сұраншы батыр» дастанындағы:

Айдаһар жұтып аюды,

Шоңбас жеді шымшықты» – дейтін жолдардағы «айдаһар», «шымшық» ұғымдарының астарындағы күштіні – азулы аңға балау, әлсізді – нәзік құспен алмастыру арқылы көне метафоралық ауыстырулардың ақынның жаңа заманғы сөз саптауындағы сипатын танимыз.

Мұндай ауыстырулар «арыстан жүрек Сұраншы», «жолбарысша атылды», «қырандай самғар көгінде» т.б. тіркестер арқылы ұтымды пайдаланылған.

Жырау танымындағы мифологиялық сана батырлық қасиеттің атадан балаға ауысатын «күдіреттілік», «қастерлілігі» жайлы ұғымдарынан да айқын көрінеді. Мысалы, жалғыз өзі жауға шапқан мифтік күш-қуатқа ие, эпикалық батыр Сұраншының мұндай қасиеті арғы батыр аталары Қарасай, Саурық батырлардан жалғасқан қасиетті игі дәстүр деп дәріптеледі.

Жамбылдың «Өтеген батыр» дастанының нұсқаларындағы Өтегеннің айдаһар мен Жезтырнақпен кездесу сарынының қызметі – Өтегеннің көзсіз батырлығын паш ету. Ол айдаһардың зәрлі иісін сезіп, бүкіл әскерінің бойын қорқыныш билегенде жалғыз өзінің қауіпті сезіне тұра тайсалмай, ауызынан ажал шашқан айдаһармен айқасқа түсуі.

Айдаһарға тіл қатады:

Мен батыр Өтеген,

Жетісуда жұртым бар,

Шалқардай шалқып қайнаған

Қуатты менің халқым бар (Жабаев, 2008: 92).

Айдаһар-әлем халықтарының мифологиясына ортақ әрі фольклор жанларында жиі кездесетін мифологиялық бейне. Әрине әр фольклорлық жанрадағы қызметі әр түрлі, бірде басты, бірде қосалқы функция атқарады. Жамбыл Жабаев дастандарындағы айдаһар батырдың жолында кездесетін кедергі иә болмаса көмекші ретіндегі қосалқы міндетті атқарады. Айдаһардың шығу төркіні мен даму жолдарын арнайы қарастырған ғалым Б.Әбжеттің пікірінше (Әбжет, 2008: 5), айдаһардың ең көне мифологиялық семантикасы адамзатқа қауіп төндіруші ажал себепкері ретіндегі бейнесі заман өте келе жұмсарып, адам құдіретінен төмен (бірақ ерекше адамның ғана әлі келетін) бейнеге айналған. Жамбылдағы айдаһар бейнесі сондай болса, әбжылан бейнесінде көне мифологиялық мәні көбірек сақталған.

Талданып отырған жырдағы айдаһардың өзі адам секілді қасиетке ие. Өтегеннің ел үшін істеген ісін қолдап, батырға жол ашып, сапарын қолдайды. Осы нұсқада батыр әбжыландар мен айдаһардың өзара айқасының төрешісі болып, олардың ішінде де әділеттілік орнатады.

Жамбыл жырларындағы мифопоэтикалық қабаттардың күрделілігі Өтегеннің айдаһармен де жезтырнақпен кездесіп, екеуінен де қорықпай, өз ырқына бағындырудан көрінеді.

Жезтырнақ – әлемдік мифологияда адамға тек жауыздық ойлайтын әйел бейнесіндегі зиянкес.

Қараңғы түнде қылмиып,
Жағылған отқа жылмиып.
Келді екі сұлу қыз
Шолпандай туған таңдағы (Жабаев, 2008:140).

Жезтырнақты жеңудегі батырдың, томарға өз киімін жауып алдап, атып алып түсіру мотиві – халық фольклорында кең таралған мотив. Жамбыл соны шеберлікпен пайдалана білген.

Сонымен қатар, қазақ мифологиясында «от» сөзінің алатын орны ерекше. Отқа табыну қазақтарда әлі күнге дейін көрініс табады. Отқа май құю, отты үрлемеу, оттан секіріп өтпеу сияқты ырымдар магиялық күшке ие және отпен үйді, бесікті аластау «жын-жыбырлардан» қорғайды деп сенген. Және түрлі дертке шипа деп есептеген (Kaliakpar, Maulenov, Kurkebayev, 2023: 324-336). Жамбыл Жабаев жезтырнақтың бейнесін көркем түрде ашу үшін «от» сөзін шумақта орынды қолда алғанын көруге болады.

Отаршылдық кесірінен қазақ жеріне жаттың иелік етуінен туған қазаққа құтты қоныс болар жер іздеуінің тарихи реалды мәні басым болғанымен, оның айдаһармен, әбжыланмен айқасуы, бірінші нұсқада айдаһар мейірімділік танытса, екінші нұсқасында айдаһардың өзі қоршап алып, бөгет болуы жыршының мифопоэтикалық шеберлігінің әрқилылығын танытады. Айдаһарлардың ін ішіндегі өзара айқасы, інге таласуы арқылы да қазақ басындағы трагедиялы хал символданады. Батыр олардың әділетсіз соғысына төреші болып, әділетке қорғаушы болады. Осы нұсқадағы айдаһар жол бастап, айдаладағы ақ үйге кіргізгенде ондағы отырған ақсақалға айтатын батырдың:

Жаһан кезген сері едім.
Бойымда ауыр міндет бар,
Сері емеспін, шер едім.
Қатын-бала қамы үшін

Қоныс іздеп кеп едім! (Ыбырайым, 2014: 78) – дейтін өлең жолдары поэманың негізгі көркемдік арқауын сипаттайды.

Осындағы қария сөзіндегі: «осы сапар сынарсың, бұл жалғанның сынағын» (Ыбыраев, 1991: 151) – дейтін жолдарға ежелгі дүниетанымдағы екі дүниенің аралық шекарасы, басқа әлемге сапар – «қатерлі сапар» мотивінің сарыны бар. Бұл нұсқадағы Қайыперен батыр да мифологиялық образ, себебі ол – жыландар елімен тығыз байланысты кейіпкер. Оның сөзінің шындығы жырдағы Өтегеннің әбжылан мен айдаһардың соғысының үстінен түсіп, әбжылан қауіпті деп әбжыланды өлтіретін

соғысы тұсында растала түседі. Бірінші нұсқада тек айдаһарлар соғысса, енді айдаһар мен әбжыланмен соғысады. Жезтырнақтың да қауіпінен құтылады.

Аталып көрсеткендей, ақын өз ұстазының рухымен ғана емес, өзі жырлаған батырлар рухымен де тілдесіп отырады. Яғни екі әлемнің аражігін ажыратпайтын мифологиялық ұғым-түсініктің ескі мен жаңаны салыстырудағы қызметін танимыз.

Жамбыл жырлаған «Көрұғлы» дастанының да мифтік сипаттары басым. Бозайхан атты қатыгез ханның қанша байлығы мен билігі болса да баласыздық зарын шегуі мен оның өз әйелі Гүлжазираны жазықсыз екіқабат кезінде өлімге қиып, дарға асуы мен оның көрде туылып ол баланың атын «Көрұлы» қоюында да екі әлемнің байланысы жайлы мифтік көзқарас бар.

Фольклорлық шығарма кейіпкерінің елсіз, сусыз мекенде айдалада түрлі ғажайып мақұлұқтармен кездесуі жайындағы сюжеттер, негізінен қазақ фольклорының ертегі, хикая жанрларына тән. Осы ұғым-түсініктерді Жамбыл дастанында батырдың ерекше ерлігін мадақтау үшін көркемдік құрал ретінде пайдаланған. Осындай мифологиялық күштермен бетпе-бет айқасқа шыға алатын батыр бейнесі арқылы ақын заманға қатысты тұспалды ой айтып, қарсылығын танытып, қазақтың қайсар рухты ел екендігін меңзеген деп тұжырымдауға болады.

3. Талқылау

Жамбыл Жабаев поэмаларының мифке қатыстылық деңгейін зерттеу нәтижелерінде мынадай ой қорытындылары жасалды. Ең алдымен, ұлы жыршының шығармашылығының табиғатына тән фольклорлық сана мен тарихилық шығармашылық ерекшелігін сипаттайды. Осыдан келіп туындайтын халық санасында ежелден бері сақталған мифтік ұғым-түсініктер мен образдардың, сондай-ақ метафоралық ауыстырулар мен баламалардың мәнін зерделеу үстінде ақынның оны табиғи және мақсатты түрде қолданатындығына көз жеткізілді. Табиғи болатын себебі, далалық шежіре тағлымында тәрбиеленген Жамбылдың көлемді туындыларындағы мифтік бейнелер мен ұғым-түсініктер оның жадында бала жасынан сақталған. Екіншіден, сөз зергерінің шеберлігі: сол рухани қазынасындағы мол байлықты айтайын деген ойына сай іріктеп, заман шындығын ашуға шеберлікпен жұмсай білген. Мәселен, «Өтеген батыр» жырындағы «жайлы қоныс» іздеу сарынының өзінің ішіндегі мифтік күштер айдаһармен кезігіп, оны қауіптен құтқару мотивінің өзіне Жамбыл үлкен әлеуметтік жүк артқан. Жылан тектес екі түрлі мифологиялық күштер: айдаһар мен әбжыланның бір мекенге (інге) сиыспай бірімін-бірі өштесіп, күштінің әлсізге зәбір көрсетуі арқылы сыртқы отаршылдық қысыммен қоса қазақтың өз ішінен шыққан қанаушы, озбыр мінез өкілдерінің бейнесі символданған. Жамбыл жырлаған поэмалардағы батырлар бейнесі – әділет үшін басын бәйгеге тігетін ежелгі эпикалық батырлардың заңды мұрагері. Адамзат ойының алғашқы тәжірибесі мифтік танымнан бастап, кейінгі шынайы өмірге дейінгі ұзақ тарихтың арасындағы үзілмес байланыс іспетті.

4. Нәтижелер

Өткен ғасырдың басында-ақ, Жамбыл Жабаев ғасырлардан жеткен құндылықтардың қай заманда да жаңғырып, жаңарып отыратындығын поэмалары арқылы дәлелдей білген.

Ақынның «өлең кірген түсіме жөргегімде» дейтін тіркесінің өзінде ақындық қуаттың тылсымнан келетіндігі жайлы көне мифологиялық сенімнің ізі бар. Бұл жайында белгілі зерттеуші Е. Ысмайыловтың «Ақындар» атты монографиясында жан-жақты айтылған (Ысмайылов, 1957: 42).

Зерделі ғалымдар тарапынан Жамбыл XX ғасырдың, тіпті қазақтың ғана емес, «адамзаттың Жамбылы» деп жоғары бағаланса, енді бір зерттеушілер тарапынан «партияшыл» «сталиншіл» т.б. деген сияқты кереғар ойлардың да болғаны шындық. Алайда дарынды тұлғалардың өз заманынан алыстаған сайын есімі ардақтала түсетіндігіне бүгінге дейін жеткен Жамбылдың мұралары куә. Себебі: «Уақыт озған сайын ұлылар ірілене береді, әр заман, ұрпақ оларды өзінше түйсініп, өзінше түсінеді, олардан өзіне керектісін табады, қажетті тағылым алады. Қазіргі тұста біз Жамбылға осы тұрғыдан келуіміз орынды» (Қасқабасов, 2011: 15).

Жамбыл поэмаларының кейіпкерлерінің ерекше болмысты болып туылуының да көне мифтік ұғымдармен өзектестігімен астарлы мәселе.

5. Қорытынды

Ойымызды жинақтай келгенде, Жамбыл поэмаларындағы мифтік астар мәселесі бір мақала көлемімен түгесілмейді. Себебі тереңнен тамыр тартқан көне түсініктің белгілі бір ой айтудың көркемдік құралына айналғанға дейінгі кезеңнің ұзақ процесін оның шағын өлеңдерінен бастап, бүкіл шығармашылығынан өн бойынан табуға болады. Ақынның кеңес үкіметінің барлық жақсылықтары мен жетістіктерін жырлайтын шығармалары және қан майдандағы халқын қорғаған хас батырларды суреттейтін тұстағы ежелгі таным мен жаңаша көзқарастың үйлесімін арнайы сөз ететін мәселе. Жамбылдың көзінің тірісінде-ақ, оған шетел ғалымдарынан, мысалы 75 жылдығы тұсындағы Данияның белгілі жазушысы Мартин Андерсен-Нексеннің «ежелгі көшпенділер өмірінен осы заманғы адамзат өмірінің арасындағы мыңдаған жылдың алтын көпірі» ретінде баға беруі мен өткен жылы ғана шыққан Жамбыл өлеңдерінің академиялық жинағының алғысөзінде К. Матыжановтың «Қазақ жырауларының сарқыны ретінде бүкіл шығармашылық ерекшеліктерін бойына сіңірген дана жыршы – Жамбыл мұрасын тұтастай алып қарастыру қажеттігі тұр. Өз жырларында бүкіл батырларды түгендеп шығуы Жамбылдың халықтық ақын екенін, халық шығармашылығының қайнары екенін айқындай түседі. Сондықтан да Жамбыл мұрасы классикалық тұрғыдағы ақын-жыраулардың айқын үлгісі ретінде халқымызбен бірге жасайтынына ешқандай күмән болмауға тиіс», – дейтін тұжырымы тақырыптың өзектілігін танытады (Жамбыл шығармаларының академиялық 3 томдық толық жинағы. 1-т 2021: 502).

Бұл – қазіргі жаһандану тұсында әрі қарай тереңдете түсетін тақырып.

Ғұлама ғалым М.Әуезовтің (Әуезов, 50 томдық шығармалар жинағы. 13-т, 2011: 132) өзі 1938 жылдан бастап, Жамбыл шығармашылығына ерекше мән беріп, оның ақындық, адамдық болмысы жайында үнемі екі тілде мақала жазып, баяндамаларында атап көрсетіп отырған. Мұның өзі Жамбылтану ғылымының қалыптасуының негізін қалаған құнды пікірлер болды. Сонан бергі кезеңде Жамбыл шығармашылығы жайындағы зерттеу жұмыстары әр түрлі сипатта (монография, мақала, диссертация, жинақ т.б.) жарық көріп келеді. Алайда ақын шығармашылығының әрбір заманның

ғылыми жегістіктеріне сәйкес жаңадан аша түсетін қыры мен қасиеті жеткілікті. Біз бұл мақалада осы күрделі мәселенің бір қырына ғана тоқталдық деп есептейміз. Жан-жақты кешенді түрде қарастыру алдағы іргелі зерттеуді қажет етеді деп есептейміз.

Әдебиеттер:

1. Абилхамитқызы Р., Бегалиева Л.Б. Түркі әлеміндегі періштенің көркем бейнесі: кеше және бүгін. // «Керуен» ғылыми журналы, 75 (2), 2022. – 104-117 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-08>
2. Әбжет Б. Түркі халықтары мифологиясындағы айдаһар бейнесінің типологиясы // «Түркология» журналы. – № 1-2. – 2008.
3. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т.13. – Алматы: Жібек жолы, 2014. – 440 б.
4. Жамбыл шығармаларының академиялық 3 томдық толық жинағы. Т.2. – Алматы: «BRAND BOOK» ЖШС, 2021. – 624 б.
5. Жамбыл шығармаларының академиялық 3 томдық толық жинағы. Т.1. – Алматы: «BRAND BOOK» ЖШС, 2021. – 624 б.
6. Жабаев Ж. Халық менің шын атым. Өлең-жырлары мен айтыс, дастандары. – Алматы: Атамұра, 2008. – 256 б.
7. Қасқабасов С. Жамбыл. – Алматы: ӘӨИ, 2011. – 75 б.
8. Қасқабасов С. Мифология. Фольклор. Әдебиет. – Астана: Фолиант, 2014. – 344 б.
9. Kathryn L. (1997) The man, the myth, the hero. – Boston: Little, brown boosk. – 32 p.
10. Kaliakpar D., Maulenov A., Kurkebayev K. (2022) Mythical Motifs and the Modernity of Neo Mythology in the Works of Abai / Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 12(4). – pp. 324-336 DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.28>
11. Ыбырайым Б. Жамбыл Жабаев. Шығармалары. – Алматы: Нұрлы Press.kz, 2014. – 288 б.
12. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1991. – 285 б.
13. Ысмайылов Е. Ақындар. – Алматы: Қазкөркембас, 1957. – 352 б.

References:

1. Abilkamitkyzy R., Begaliev L.B. (2022) The artistic image of an angel in the Turkic world: yesterday and today // The Scientific journal «Keruen» 75 (2). – pp 104-117. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-08> (in Kaz.)
2. Abzhet B. (2008). Typology of the image of the dragon in the mythology of the Turkic peoples // Turkish journal. – №.1-2. (in Kaz.)
3. Auezov M. (2011). Fifty-volume complete collection of his works. Fifty volumes. V.13. – Almaty: Zhibek zholy. – 440 p. (in Kaz.)
4. Academic 3-volume complete collection of Zhambyl's works (2021) Tree volumes. V. 1. – Almaty: «BRAND BOOK». – 624 p. (in Kaz)
5. Academic 3-volume complete collection of Zhambyl's works (2021) Tree volumes. V. 2. – Almaty: «BRAND BOOK». – 624 p. (in Kaz)
6. Kathryn L. The man, the myth, the hero. – Boston: Little, brown boosk, 1997. – 32 p. (in Eng.)
7. Kaliakpar D., Maulenov A., Kurkebayev K. (2022) Mythical Motifs and the Modernity of Neo Mythology in the Works of Abai / Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 12(4). – pp. 324-336 DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.28> (in Eng)
8. Qasqabasov S. (2011). Zhambyl. – Almaty: AOI. – 75 p. (in Kaz.)
9. Qasqabasov S. (2014). Mythology. Folklore. Literature. – Astana: Foliant. – 344 p. (in Kaz.)
10. Ybyraiym B. (2014). Jambyl Jabaev. Works. – Almaty: Nurlly Press.kz. – 288 p. (in Kaz.)
11. Ybraev Sh. (1991). The world of epics. – Almaty: Gylym. – 285 p. (in Kaz.)
12. Ysmaiylv E. (1957). Poets. – Almaty: Qazkorkembas. – 352 p. (in Kaz.)
13. Zhabaev Zh. (2008). People is my real name. Poems, sayings, sagas. – Almaty: Atamura. – 256 p. (in Kaz.)